

Пуховська А. С. Права людини в аспекті інтеграції суспільства і держави: історія та сучасність

У статті здійснюється аналіз прав людини у співвідношенні «індивід — суспільство — держава». Аналізується взаємозв'язок правової держави та прав людини в аспекті традиційної проблеми інтеграції держави й особистості. Відносини держави та індивідів визначаються як засновані на їх рівному статусі обов'язку держави не порушувати права і свободи, забезпечити рівність людей, а також відповідальності індивідів перед співгромадянами і державою.

Ключові слова: права людини, суспільство, держава, правова держава.

Пуховская А. С. Права человека в аспекте интеграции общества и государства: история и современность

В статье осуществлен анализ прав человека в соотношении «индивид — общество — государство». Рассматривается взаимосвязь правового государства и прав человека в аспекте традиционной проблемы интеграции государства и личности. Отношения государства и индивидов определяются в аспекте их основывания на равном статусе, обязанности государства не нарушать прав и свобод, обеспечить равенство людей, а также ответственности индивидов перед согражданами и государством.

Ключевые слова: права человека, общество, государство, правовое государство.

Pukhovskaya A. Human rights in terms of the integration of society and the state: history and modernity

The article is analysis the human rights in the ratio «individual — society — state». Analyzed the relationship of law and human rights in terms of the traditional problems of relations between the state and the individual. Relations between the state and individuals based on their equal status, the State's obligation not to violate the rights and freedoms, to ensure equality of human rights and responsibilities of individuals to their fellow citizens and the state.

Key words: human rights, society, state, the legal state.

УДК 340.1

*Євгенія Олександрівна Романюк,
молодший науковий співробітник
відділу теорії держави і права
Інституту держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України,
кандидат юридичних наук*

ПОЗИТИВНА ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК КРИТЕРІЙ МОРАЛЬНОГО РІВНЯ

Роль сучасного права у державі та громадянському суспільстві, а також визначення основних цілей правового регулювання вбачається у досягненні загального соціального консенсусу, суспільного компромісу.

Невід'ємною складовою зазначених процесів, а також передумовою існування демократичної, соціальної держави є інститут юридичної відповідальності. Саме тому з'ясування сутності та змісту цього додаткового, проте особливого механізму дії права сьогодні залишається одним із найактуальніших питань у теоретико-правовій науці.

Крім цього, нині домінує твердження, відповідно до якого право є засобом, що стимулює активну поведінку особистості. Відтак стає актуальною ідея так званої «позитивної відповідальності», під якою розуміється не відповідальність особи, що вчинила правопорушення, а навпаки, її правомірна поведінка, «здатність людини передбачати результати своєї діяльності та визначати її, виходячи з того, яку користь або навпаки — шкоду вона принесе суспільству; усвідомлення свого обов'язку перед суспільством і державою» [1, с. 42].

За такого розуміння відповідальність означає усвідомлення особою своїх обов'язків і здатність відповідати за свої вчинки, а обов'язок має не лише активну форму — виконання, а й пасивну — утримання від вчинення протиправних дій.

Проблема співвідношення позитивної (перспективної) та негативної (ретроспективної) юридичної відповідальності має в науці різні варіанти вирішення. Деякі вчені пропонують їх відмежовувати, проте більшість висловлюється за концепцію «єдиної» відповідальності.

Найбільш загальними критеріями поділу юридичної відповідальності на перспективну та ретроспективну є критерій часу — ретроспективна відповідальність покладається на особу за фактом скоєного правопорушення в минулому, перспективна відповідальність — за майбутню правомірну поведінку та характер правових наслідків для суб'єкта (правове заохочення, подальше здійснення правовідносин або державний примус).

Таким чином, позитивна і негативна юридична відповідальність мають певні відмінності. Обидва цих різновиди юридичної відповідальності реалізуються у правомірній поведінці, але одна проявляється в уже скоєному вчинку, а інша направлена та здійснюється у майбутній правомірній поведінці. У позитивному значенні юридична відповідальність є абсолютним відношенням активного характеру, ретроспективна ж відповідальність настає внаслідок того, що суб'єкт своїми діями порушує відносини юридичної відповідальності, тобто вчиняє безвідповідально. Тому ретроспективна юридична відповідальність — це конкретні правові відносини, індивідуалізовані, що виникають на підставі правопорушення.

Внаслідок об'єктивно здійснюваної залежності від держави громадянин зобов'язаний виконувати приписи та дотримуватися заборон, що передбачені законодавством. Відповідно, в позитивному значенні юридична відповідальність відображає особливий зв'язок, який полягає у взаємовідносинах громадян із державою, у межах яких держава покладає на суб'єктів права юридичні обов'язки, встановлює заборони та вимагає їх виконання і дотримання.

Ще в 60-х роках минулого століття видатний правознавець М. Строгович зазначав, що юридична відповідальність є насамперед відповідальністю за правильне виконання особою покладених на неї законом обов'язків та її відповідальним ставленням до них. Якщо ж обов'язок не виконано, настає відповідальність в її негативному прояві — примусі, стягненні, покаранні тощо [2, с. 76].

О. Мурашин та М. Кельман визначили юридичну відповідальність у позитивному значенні як абсолютне відношення, що виявляється у добросовісному виконанні особою своїх обов'язків перед громадянським суспільством, правовою державою, колективом людей тощо, тобто відповідальне ставлення до виконання обов'язку [3, с. 324].

Принагідно зазначимо, що ясність серед прибічників ідеї юридичної відповідальності без правопорушення досягнута лише в найзагальніших питаннях, які в своїй більшості зводяться до констатації її наявності в правомірній поведінці. Найчастіше, на жаль, позитивна юридична відповідальність розглядається побічно при висвітленні інших державно-правових явищ, серед яких законність, правопорядок, правовідносини, правосуб'єктність, правосвідомість, правове виховання, правова активність тощо.

Позитивним зрушенням у цьому питанні стала поява позиції, відповідно до якої сутність відповідальності полягає у свідомому й ініціативному виконанні моральних, юридичних та інших обов'язків, в усвідомленні свого боргу перед суспільством, державою, а також перед окремими членами суспільства. Така відповідальність іменується активною, на відміну від пасивної (ретроспективної), тобто відповідальності за вчинену поведінку в минулому, що суперечить визначенням соціальним, у тому числі юридичним, нормам [4, с. 15–18].

Отже, зазначений різновид відповідальності, що здійснюється у межах загальних правовідносин, і є, як правило, результатом добросовісного виконання правових приписів. Призначенням позитивної юридичної відповідальності є спрямування поведінки суб'єктів права у необхідному (правомірному) напрямі.

В юридичній літературі позитивну юридичну відповідальність або відповідальність за майбутню поведінку часто іменують проспективною, статусною, інтроспективною, правовою (протиставляючи її юридичній), помірно-позитивною, активно-позитивною, належним виконанням обов'язків, заохочувальною тощо.

Цікавою є позиція Є. Цишковського, який наголошує на необхідності розрізняти позитивну та перспективну юридичну відповідальність. У переважній більшості випадків дослідження юридичної відповідальності в правомірній поведінці відбувається з нормативістських позицій поряд з дослідженням відповідальності негативної. У результаті, на думку вченого, позитивна відповідальність ототожнюється із відповідальністю перспективною і, що важливо, розглядається не більш як антитеза відповідальності за правопорушення. Це часто призводить до проекції сталих уявлень про негативну відповідальність на відповідальність у правомірній поведінці, причому наявність і реалізація останньої лише констатується. Водночас найбільш плідним вбачається дослідження позитивної та перспективної відповідальності як самостійних феноменів у системі соціального контролю, що передбачає використання функціонального, інструментального та діяльнісного підходів [5, с. 4]. Відтак позитивна — це здійснена правомірна юридична відповідальність, перспективна — потенційна правомірна юридична відповідальність. Проте обидва ці аспекти вияву позитивної юридичної відповідальності є юридичними оцінками правомірної поведінки, наслідком якої є правове заохочення або подальше здійснення такої поведінки, що обумовлена усвідомленням її необхідності.

М. Матузов висловлює думку, що позитивна відповідальність виникає внаслідок існування реального державно-правового статусу особи, її належності до конкретної держави, політико-правового зв'язку з нею, взаємних зобов'язань. Без категорії позитивної відповідальності, як стверджує вчений, правова система була б доволі несталою, як і становище особи в ній. Держава закріплює позитивну відповідальність у законах, встановлює її як особливий правовий інститут, який покликаний здійснювати загальний організуючий та дисциплінуючий вплив на учасників суспільних відносин, їх відповідальну, глибоко усвідомлену поведінку [6, с. 195].

Таким чином, ознаками позитивної юридичної відповідальності є:

• нерозривний зв'язок із нормами юридичної відповідальності, юридичними обов'язками, що пов'язані з правовим статусом суб'єкта;

- гарантованість і забезпеченість з боку держави;
- правомірна поведінка;
- схвалення дій суб'єкта чи використання заходів заохочення;
- здійснення у межах загальних правил [7, с. 26].

Варто зазначимо, що А. Шабуров позитивну юридичну відповідальність вважає винятково соціальним явищем, а не правовим, адже вона оперує моральними поняттями та категоріями, які не є правовими, тобто не має ознак формальної визначеності, державної примусовості та процесуальної форми реалізації [8, с. 69].

Подібну позицію підтримує М. Кельман. Розглядаючи відповідальність у позитивному та негативному аспектах, учений визначає, що позитивна відповідальність — це здебільшого категорія морального рівня, ніж правового. Вона виражається у виборі активної життєвої позиції, свідомому виконанні своїх обов'язків, гуманному ставленні до оточення тощо [9, с. 272–273].

Таким чином, для дослідження позитивної юридичної відповідальності важливого значення набуває аналіз її морального рівня, адже з погляду сформованої системи цінностей у сучасному суспільстві право повинне відповідати абсолютним, формальним, загальнолюдським цінностям.

Основи відповідальності як соціального явища були закладені вже в моральних нормах первіснообщинного ладу. Античні філософи розглядали відповідальність невід'ємно від категорії справедливості як необхідної поведінки, неухильного дотримання справедливих законів.

Крім цього, мораль і право — це дві універсально значущі ціннісно-нормативні системи суспільства, без яких воно не може нормально існувати та розвиватися. Роль моральності в житті суспільства у сучасних умовах повинна постійно зростати.

Така характеристика зв'язку моралі і права базується на уявленні про те, що право є продуктом природного розвитку соціуму, воно не повинно нав'язуватися суспільству владою. Виникнення і розвиток права залежить від тих загальних закономірностей, що лежать в основі розвитку суспільної моралі. Нормування соціального життя, що властиве моралі і праву, має загальні ціннісні підстави, що підкреслюють безумовну значущість людської особистості, нормальних умов її буття.

Такі загальні ціннісні підстави конкретизуються у праві чи моралі по-різному. Так, вихідними, основоположними засадами права є рівність, справедливість, пропорційність, гуманізм тощо.

Моральні цінності однозначно визначити складніше, оскільки цьому заважає сама природа моралі, для якої характерним є визнання і «присвоєння» загальних абсолютних законів виключно індивідуальною моральною свідомістю. Мораль невід'ємно пов'язана зі свідомістю, духовним життям людей і не має обов'язкового зовнішнього вираження. Норми моралі створюються самим суспільством, їх дотримання забезпечується впливом громадської думки, колективним тиском, усвідомленням людиною своїх моральних обов'язків. Право ж має відповідну зовнішню форму об'єктивації у вигляді своїх джерел.

Крім зазначеного, варто зауважити, що зміст моралі безпосередньо пов'язаний з обов'язком, відповідальністю людей за свої вчинки. Право ж зосереджене на суб'єктивних правах окремих осіб, спрямоване, головним чином, на те, щоб визначити юридичні можливості суб'єктів права.

Позитивна юридична відповідальність надає змогу усвідомити особою своє місце в суспільстві, зрозуміти свою роль у суспільному прогресі, дає можливість особистості участі в справах держави тощо. Відповідальність у цьому змісті є своєрідним моральним і політичним регулятором поведінки.

У межах аналізу морального рівня позитивної юридичної відповідальності варто зазначити, що на сьогодні в юридичній літературі відсутні системні, комплексні наукові дослідження, що були б присвячені проблемам взаємозв'язку справедливості й відповідальності у контексті взаємовідносин особи та держави. Проте не викликає сумніву, що саме справедливість лежить в основі юридичної відповідальності.

Справедливість позитивної юридичної відповідальності є показником свідомої діяльності людини і громадянина. Йдеться про позитивну оцінку поведінки громадян щодо добровільного, свідомого виконання ними юридичних обов'язків. Така поведінка, по-перше, розкриває здібності людини та громадянина; по-друге, формує моральні якості; по-третє, впливає на підвищення рівня законності і стабільності суспільного розвитку. Держава, в свою чергу, повинна стимулювати добросовісне виконання юридичних обов'язків суб'єктами права за допомогою заохочувальних санкцій. Саме заохочувальні санкції виражають схвалення ретельного виконання норм і покликані стимулювати правомірну поведінку, а також орієнтувати індивіда на виконання службового обов'язку. Вони, зокрема, простежуються у трудовому законодавстві (винагорода за результати роботи, за успіхи в роботі тощо) [10].

Крім зазначеного, справедливість юридичної відповідальності означає, що така відповідальність покладається виключно на особу, яка вчинила правопорушення; покарання повинне відповідати скоєному правопорушенню; процедура залучення особи до відповідальності, винної в скоєнні правопорушення, також має бути справедливою та гуманною (такою, що не принижує людську гідність). Відтак ще однією засадою морального рівня позитивної юридичної відповідальності є гуманізм.

Сучасними етичними ідеями гуманності є: 1) визнання гідності і незалежності особи головною соціальною цінністю; 2) максимізація свободи вибору людини (зокрема, свободи слова і совісті, права кожної особи на власний спосіб життя), яка при цьому не повинна завдавати шкоди іншим; у зв'язку з цим гуманістична етика схвалює багатогранність моральних поглядів і людських цінностей; 3) дотримання принципу, згідно з яким кожна людина заслуговує на людське ставлення до себе; визнання давньої заповіді, яка наказує приймати у своє середовище чужих, поважаючи їх відмінності; 4) визнання інших загальнолюдських моральних стандартів, а саме: правдивості, чесності і відвертості, доброзичливості і надійності, вірності і вдячності, неупередженості і справедливості, сумлінності і прагнення до співпраці; 5) шанування таких людських якостей, як здібність до творчості, самостійного вибору, мислення і поведінки, прагнення до максимальної реалізації талантів і здібностей, отриманих людиною від природи, спрямованість на засвоєння раніше невідомих їй сфер діяльності; 6) гармонійне поєднання етики і розуму; віра в те, що збільшення знань дозволяє людям бути мудрішими і людянішими, а моральні норми сприяють прогресу розуму; розуміння того, що будь-які людські цінності і моральні принципи найадекватніше можуть бути обґрунтованими завдяки рефлексії; пошук згоди за наявності протиріч шляхом розумного діалогу [11, с. 33].

Отже, оскільки домінуючою в світовій юриспруденції є концепція негативної (ретроспективної) відповідальності, у сучасній юридичній літературі теорія позитивної відповідальності часто піддається критиці з боку вчених.

Така критика зводиться до того, що будь-яке юридичне явище характеризується зв'язком із державою та правом. З юридичних позицій воно повинне володіти особливостями, які властиві праву, серед яких державна гарантованість, формальна визначеність, системність. Кожне юридичне явище повинне міститися у категоріальному апараті юридичної науки. У традиційному розумінні таким правовим явищем, елементом механізму правового регулювання є ретроспективна юридична відповідальність. Позитивна ж юридична відповідальність такими характеристиками не володіє.

Проте, на нашу думку, юридична відповідальність так само єдина, як і будь-який інший різновид соціальної відповідальності, а використання термінології «позитивна» та «негативна» юридична відповідальність створює хибне враження щодо існування двох самостійних різновидів юридичної відповідальності в праві. Тому доречніше розмежовувати добровільну та державно-примусову форми реалізації юридичної відповідальності, однак розглядати останню як діалектичну взаємодію позитивного та негативного аспектів.

Список використаних джерел

1. *Базылев Т.* Сущность позитивной юридической ответственности / Т. Базылев // Правоведение. — 1979. — № 4. — С. 40–46.
2. *Строгович М. С.* Основные вопросы советской социалистической законности / М. С. Строгович. — М. : Наука, 1966. — 252 с.
3. *Кельман М. С.* Загальна теорія держави і права : підруч. / М. С. Кельман, О. Г. Мурашин. — К. : Кондор, 2006. — 477 с.
4. *Братусь С. Н.* Юридическая ответственность и законность / С. Н. Братусь. — М., 1976. — 216 с.
5. *Цишковский Е. А.* Позитивная и перспективная юридическая ответственность в системе социального контроля : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / Е. А. Цишковский. — М., 2003. — 33 с.
6. *Матузов М.* Правовая система и личность / М. Матузов. — Саратов : Изд-во Саратовского ун-та, 1987. — 232 с.
7. *Відшкодування матеріальної та моральної шкоди* : зб. нормат. актів / упоряд. : В. С. Ковальський, Л. П. Ляшко. — К., 2004. — 400 с.
8. *Шабуров А. В.* Социальная ответственность личности и уголовное право / А. В. Шабуров // Вопросы совершенствования уголовно-правовых норм на современном этапе — Свердловск, 1986. — С. 65–78.
9. *Кельман М. С.* Теорія права : навч. посіб. / М. С. Кельман. — Тернопіль ; Л. : Ін.-т внутр. справ при НАВСУ, 1998. — 330 с.
10. *Іванчук Н. В.* Справедливість і юридична відповідальність держави і громадянина / Н. В. Іванчук [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://pravoznavec.com.ua/period/article/4141/%B2>.
11. *Погребняк С. П.* Втілення принципу гуманізму в праві / С. П. Погребняк // Вісник Академії правових наук України. — 2007. — № 1 (48). — С. 33–37.

Романюк Є. О. Позитивна юридична відповідальність як критерій морального рівня

Досліджено поняття позитивної юридичної відповідальності, яка визначається як добросовісне виконання особою своїх обов'язків перед громадянським суспільством, правовою державою, колективом людей тощо. Зазначається, що поділ юридичної відповідальності на позитивну та негативну є недоцільним, оскільки юридична відповідальність єдина, як і будь-який інший різновид соціальної відповідальності. Проте слід розрізняти форми її реалізації: добровільну та державно-примусову. Проаналізовано основні засади позитивної юридичної відповідальності як критерію морального рівня, серед яких справедливість та гуманізм.

Ключові слова: юридична відповідальність, позитивна юридична відповідальність, негативна юридична відповідальність, мораль, справедливість, гуманізм.

Романюк Е. А. Позитивная юридическая ответственность как критерий морального уровня

Исследовано понятие позитивной юридической ответственности, которая определяется как добросовестное выполнение лицом своих обязанностей перед обществом, правовым государством, коллективом людей и т. п. Отмечается, что разделение юридической ответственности на позитивную и негативную нецелесообразно, поскольку юридическая ответственность єдина, как и любой другой вид социальной ответственности. Однако следует различать формы реализации: добровольную и государ-

ственно-принудительную. Проанализировано основы позитивной юридической ответственности как критерия нравственного уровня, среди которых справедливость и гуманизм.

Ключевые слова: юридическая ответственность, позитивная юридическая ответственность, негативная юридическая ответственность, мораль, справедливость, гуманизм.

Romanyuk Ye. Positiv legal responsibility as moral level criterion

Explores the concept of positive legal responsibility. Such kind of responsibility is defined as the conscientious performance of duties to the national society, legal state, group of people, and so on. Noted that the separation of legal responsibility on the positive and negative impractical because the legal responsibility is one, as any other kind of social responsibility. However, we must distinguish between forms of implementation: voluntary and state-enforced. Analyzed the foundations of positive legal responsibility as a criterion for moral level, including justice and humanism.

Key words: legal responsibility, positive legal responsibility, negative legal responsibility, morality, justice, humanism.

УДК 340.1

*Ганна Вікторівна Свиріденко,
здобувач відділу теорії держави і права
Інституту держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України*

ПРАВОМІРНА ПОВЕДІНКА ЯК ЦІННІСТЬ У ГРОМАДЯНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Поведінка людини є одним із видів людської діяльності, вона не тільки спрямована на безпосереднє задоволення різних потреб, а й на задоволення певних інтересів (суспільних, державних, особистих, національних тощо). Вона є зовнішньою системою дій, в основу якої покладені внутрішні прагнення людини; про це неодноразово наголошувалося в юридичній літературі [1, с. 480].

Поведінка має соціальний характер і визначається як сукупність певних дій, що викликають зміни в оточуючому світі чи у самому суб'єкті. У цьому визначенні на першому місці перебуває саме суспільна цінність дій суб'єкта.

Підтвердженням значущості звернення до проблем правової поведінки, до виявлення закономірностей закріплення правомірності у вчинках громадян, розробки типології юридично значущої поведінки, її «спонукальних сил», механізму забезпечення свідомого дотримання особистістю правових приписів є й те значення, яке має належна правова поведінка у вивченні найважливіших юридичних категорій.

Така поведінка є необхідним інструментальним компонентом багатьох понять сучасної теорії права, таких як законність і правопорядок, правова культура і правовий статус особистості, соціальний механізм забезпечення прав людини і громадянина, реалізація правових норм тощо. Та й саме право все більше оцінюється з позиції його самореалізації в масовій дії, діяльності людей, їх правомірній поведінці.

Нині реалістичними стають наукові роздуми про те, що юриспруденція повинна ставати наукою про соціальну поведінку людини у правовій сфері, а поведінка, відповідно, розглядатись як результат реалізованого права.

Поведінка була і залишається найважливішою соціальною характеристикою особистості та цінністю в громадянському суспільстві.

Правомірна поведінка є одним із показників цивілізованого розвитку, «зрілості» суспільства, певного досягнутого балансу в суспільних відносинах [2, с. 25–60].